

An International Multidisciplinary Half Yearly Research Journal

GALAXY LINK

ISO 9001:2008 QMS

ISBN/ISSN

VOLUME - VI, ISSUE - I, NOVEMBER - APRIL - 2017 - 18

ISSN 2319 - 8508

Impact Factor - 4.361 (www.sjifactor.com)

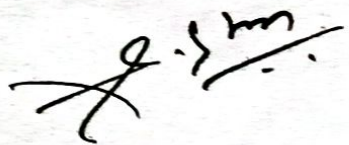
Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. डॉ. अलका अनिल मानकर

An Recognition of the Publication of the Paper Entitled

भारतीय शेती क्षेत्र व पतपुरवठा

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Prakashan, Jalsingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

ISSN 2319-8508

GALAXY LINK

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF-YEARLY RESEARCH JOURNAL

VOLUME - VI
ISSUE - I
NOVEMBER - APRIL
2017 - 18

Ajanta Prakashan

CONTENTS

Sr. No.	Name & Author	Pages
१३	राज्यशास्त्र आणि मराठी साहित्य अंतः संबंध प्रा. डॉ. राहुल रा. हांडे	५३-५६
१४	भावनिक बुद्धिमत्ता व अध्यापन परिणामकारकता यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास प्रा. डॉ. व्ही. एस. पाटील	५७-५९
१५	सम्राट अशोकाची प्रशासकीय व्यवस्था उत्तम हरीबा कांबळे	६०-६२
१६	स्थानिक इतिहासलेखन : विशेष संदर्भ पाबळ गाव डॉ. पद्माकर ज्ञानोबा गोरे	६३-६६
१७	राजन गवस यांचे साहित्य प्राचार्य डॉ. गजानन जाधव	६७-७०
१८	हिंदू धर्माचा असमानता आणि धर्मांतर डॉ. गंगाधर नागोराव मोरे	७१-७४
१९	भारतीय शेती क्षेत्र व पतपुरवठा प्रा. डॉ. अलका अनिल मानकर	७५-७८

'गॅलेक्सि लिंक' या सहामयि प्रसिध्द झालेली मते मुख्य संपादक, संपादक मंडळ व सल्लागार मंडळास मान्य असतीलच असे नाही. या नियतकालिकात प्रसिध्द करण्यात आलेली लेखकाची मते ही त्याची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी स्वतः लेखकावर राहिल.

हे नियतकालिक मालक, मुद्रक, प्रकाशक विनय शंकरराव हातोले यांनी अजिंठा कॉम्प्युटर अँड प्रिंटर्स, जयसिंगपूर, विद्यापीठ गेट, औरंगाबाद येथे मुद्रित व प्रकाशित केले.

भारतीय शेती क्षेत्र व पतपुरवठा

प्रा. डॉ. अलका अनिल मानकर

श्री. पुंडलिक महाराज महाविद्यालय, नांदुरा (रेल्वे), जि. बुलडाणा.

भारताच्या अर्थकारणाचे जागतिकीकरण घडून येत आहे. अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणाच्या दिशेने वाटचाल करीत असतांना राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेतील व विशेषतः ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील संघटनात्मक बदलाची गती नगण्य आहे. आज ग्रामीण विकासाच्या चिंतनाला नवीन आयाम प्राप्त झाले आहेत. भारत २०२० मध्ये जगात महासत्ता म्हणून पुढे येण्याची चर्चा होत आहे. एकीकडे तांत्रिक क्षेत्रात प्रगती तर दुसरीकडे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत सर्व व्यवसायात चिंतेने वातावरण आढळून येते. माहिती

तंत्रज्ञान हे २१ व्या शतकाच्या पूर्वार्धातील मानवी जीवनमान विकासाचे प्रमुख आधार असणार आहेत हेही आता स्पष्ट झाले आहे. यात ग्रामीण जनतेचे स्थान कुठे असणार ? याचा वेध घेणे महत्वाचे आहे. अजूनही भारत हा कृषीप्रधान देश मानला जातो. भारतात जवळजवळ ५७% लोक प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष पणे कृषीवर आधारित आहेत. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख घटक असता तरी शेती क्षेत्राच्या बाबतीत मागासलेपणा दिसून येतो. शेतीच्या मागासलेपणाची कारणे :-

- १) शेती व्यवसाय निसर्ग लहरींवर आधारलेला आहे.
- २) शेतीच्या क्षेत्राचे काळानुसार होणारे अपखंडन व अपविभाजन.
- ३) शेती क्षेत्रात सिंचनाच्या सोयींचा अभाव.
- ४) अल्पभूधारक शेतीचे अधिक प्रमाण.
- ५) पारंपारिक पद्धतीने केवळ उदरनिर्वाहाकरीता शेती करणे.
- ६) सर्वात महत्वाचे म्हणजे शेतीसाठी केला जाणारा अपुरा व अनियमित पतपुरवठा.

भारतातील शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती अत्यंत दयनीय असल्याकारणाने त्यांना शेतीसाठी लागणाऱ्या भांडवलासाठी सातत्याचे पतपुरवठ्याची गरज भासते. शेतात पीक चांगले आले तर ते कर्जाची परतफेड करू शकतात अन्यथा नाही. दुष्काळग्रस्त परिस्थितीत त्याला स्वतःचा व कुटुंबाचा उदरनिर्वाह देखील भागविणे कठीण जाते तर तो बँक कर्जाचा हप्ता काय भरणार ? बँक ठेवीदारांच्या म्हणजेच जनतेच्या पैशांतून कर्ज वाटप करीत असते. बँकेला सुध्दा वाटप केलेले कर्ज वसूल करणे क्रमप्राप्त ठरत असल्यामुळे कर्जवसुलीकरीता बँकेला सर्व वसुली तंत्राचा वापर करून कर्ज वसुलीची प्रक्रिया सुरू ठेवावी लागते. आज शेतकरी कर्जाच्या ओझ्याखाली पूर्णतः दबला गेलेला आहे. शेतकऱ्यांने कर्जाची थकबाकी केल्यास त्याला इतर बँकांकडून कर्ज मिळत नाही. शेतकऱ्यांकडे उत्पन्नाचे अन्य स्रोत नाहीत. मुलांचे शिक्षण, आरोग्य, त्यांचे लग्न, धार्मिक कार्य, सण, बँकेचे देणे, उधारी व अन्य खर्च शेतमाल विकूनच करावा लागतो. त्यामुळे शेती चांगली पिकली तर ठीक अन्यथा त्याला जगणे देखील कठीण होऊन जाते.

शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या हा लोकशाही प्रधान देशाच्या आर्थिक विकासाच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा आहे. एकीकडे जागतिकीकरण दुसरीकडे जगाचा पोशिंदा जो संपूर्ण देशाला जीवंत राहण्यासाठी अन्नधान्याचा पुरवठा करतो तो स्वतःला गळफास लावून घेतो व आपली जीवनयात्रा संपवितो. एकीकडे भारत हा एक कृषीप्रधान देश

व भारतात सर्वाधिक पिडीत कोणता घटक असेल तर तो म्हणजे कृषक. देशाला जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत जर टिकवायचे असेल तर ग्रामीण विकासाकडे लक्ष पुरविणे अत्यंत महत्वाचे आहे. ग्रामीण विकासाकरीता कृषी विकास साधणे अत्यंत महत्वाचे आहे. कारण २००९ पासून कृषी क्षेत्रावर फार मोठे संकटाचे सावट आलेले आहे. देशात सर्वत्र कधी ओला दुष्काळ तर कधी कोरडा दुष्काळ त्यामुळे शेतकरी शेतात जो खर्च करतो त्या खर्चाच्या तुलनेत त्याला अति अल्प असे उत्पन्न मिळते. त्यामुळे तो घेतलेले कर्ज फेडू न शकल्यामुळे पुन्हा उत्पादनासाठी कर्ज घेवू शकत नाही. वाढता कर्जबाजारीपणा, दुष्काळी परिस्थिती, वाढती महागाई, कुटूंबाच्या वाढत्या गरजा, साथीचे आजार या समस्यांनी ग्रस्त असलेला शेतकरी आत्महत्या करतो. २००९ पासून देशात सातत्याने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे सत्र चालू आहे. परंतु आत्महत्या केल्याने कृषी क्षेत्राचा विकास होणार नाही. त्यासाठी कृषी वितरणात समग्र दृष्टीकोण असावा. केवळ एकाच बाबींसाठी नव्हे तर कर्जदारांच्या सर्व गरजा लक्षात घेवून पतपुरवठा करावा. आज शेतकरी शेतीबरोबर इतरही आर्थिक उत्पादन करतो त्यांची दखल घ्यावी. पतपुरवठा करतांना मुख्य उद्देश हा असावा की, शेतकरी व ग्रामीण उत्पादक स्वतःच्या पायावर उभे राहू शकतील. हे उद्दिष्ट गरीबी निर्मूलन योजनेखाली केलेल्या कर्जापुरवठा पध्दतीमुळे साध्य होत नाही. कर्जपुरवठा करतांना नैसर्गिक आपत्तीचा विचार झाला पाहिजे. नैसर्गिक आपत्तीत कर्जपुरवठा रोखल्यास शेतकरी अडचणीत येतो. अशाच वेळी त्याला मदतीची अपेक्षा असते. अशा वेळी त्याला मदत न केल्यास त्याचे पर्यवसान आत्महत्येत होते. अडीअडचणीच्या वेळी पतसंस्थांनी शेतकऱ्यांच्या पाठीशी उभे राहिले पाहिजे. कर्जाची परतफेड होण्यासाठी योग्य वातावरण निर्मिती केली पाहिजे.

निबंधाचा सुक्ष्म अभ्यास व्हावा यादृष्टिने संशोधन कर्त्याने बुलडाणा जिल्ह्यातील पतपुरवठ्याचा कृषी क्षेत्रावर नेमका काय परिणाम झाला हे निबंधात दर्शविले आहे. विदर्भातील मागासलेला जिल्हा म्हणून बुलडाणा जिल्ह्याचा समावेश केला जातो. राज्यशासनाने दुष्काळग्रस्त जिल्हे जाहीर केले त्यामध्ये बुलडाणा जिल्ह्याचा देखील समावेश आहे. जिल्ह्यात जवळजवळ ७०% लोक शेती करतात. परंतु शेती क्षेत्र हे बरेच मागासलेले आहे. कारण

- कर्ज पुरवठ्याच्या सोयी पाहिजे त्याप्रमाणात उपलब्ध नाहीत.
- वेळेवर पतपुरवठा होत नाही. त्यामुळे ठरविलेले आर्थिक उत्पन्नाचे उद्दिष्ट पूर्ण होत नाही.
- ग्रामीण भागांतील लोकांना पतसंस्थेविषयी पुरेसे ज्ञान नसणे.

बुलडाणा जिल्ह्यात पतपुरवठा करणाऱ्या संस्था

जिल्ह्यात शेतकऱ्याला पतपुरवठा करणारे विविध स्त्रोत आहेत. त्यामध्ये संस्थात्मक स्त्रोत व खाजगी स्त्रोतांचा समावेश होतो. संस्थात्मक स्त्रोत सध्याच्या काळात ग्रामीण व कृषी पतपुरवठ्यात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडत आहेत.

- १) दि बुलडाणा जिल्हा सहकारी बँक
- २) बुलडाणा ग्रामीण बँक
- ३) सेंट्रल बँक ऑफ इंडीया
- ४) सहकारी पतसंस्था

दि बुलडाणा जिल्हा केंद्रीय सहकारी बँक मर्यादित

ही बँक अल्प, मध्यम व दीर्घमुदती कर्ज सहकारी संस्थांमार्फत देत असते.

- १) बुलडाणा जिल्ह्यातील एकूण उपशाखांची संख्या ११२
- २) मुख्य कार्यालय - बुलडाणा
- ३) प्रत्यय पुरवठा करीत असतांना आवश्यक कागदपत्रे

अ) ३ वर्षांचे पेरपत्रक

ब) ७/१२ चा उतारा

क) फेरफारचा दाखला

२००८ अखेर रु. ५०२६७.४५ लाख कर्ज दिली ती माहे मार्च २००९ अखेर रु. ३८७७६.६९ लाख झालेली आहे. जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना योग्य दरात मनाप्रमाणे खते बियाणे आवश्यकतेनुसार पैसे काढणे व भरणेसाठी नाबार्ड, सहकार खाते यांचे सुचनेनुसार सन १९९९-२००० पासून बँकेत जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांसाठी किसान क्रेडीट कार्ड योजना कार्यान्वित आहे. त्यानुसार २००८ ते २००९ या वर्षात एकूण कर्जवाटपापैकी रु. १७६७.०४ लाखाची कर्ज अल्प-भूधारक शेतकऱ्यांना दिलेली आहेत. एकूण कर्जवाटपाशी ही टक्केवारी ७३.२९% आहे. मार्च २००९ अखेर रु. ११४२६.२८ लाख कर्जबाकी आहे.

जिल्ह्यातील ओलीताखालील क्षेत्र वाढविण्याचे दृष्टीने बँकेने दि. ३१/०३/२००९ पर्यंत एकूण १७२७ सभासदांचे १०,३०० एकर क्षेत्र ओलीती होण्याच्या दृष्टीने ८ उपसा जलसिंचन योजनांना मंजूरी दिलेली होती.

अशा पध्दतीने शेतकऱ्यांचा उध्दार करण्यासाठी सहकारी तत्वावर बँकांची स्थापना करण्यात आली. सहकारी बँकांबरोबरच अनेक पतसोसायट्या देखील कर्ज देतात.

जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील लोकांची आर्थिक स्थिती मजबूत करण्यासाठी अधिकोषाद्वारे केला जाणारा पतपुरवठा महत्त्वपूर्ण ठरत असला तरी पतपुरवठा करतांना अधिकोषाच्या कार्यप्रणालीत काही बदल करणे आवश्यक आहे.

केंद्र सरकार, राज्यसरकार, रिझर्व्ह बँक व नाबार्ड या सर्वानी योग्य पतपुरवठा पोषक धोरण आखण्यात आपआपले योगदान देणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने तज्ञ समितीने पुढील शिफारशी केल्या आहेत.

रिझर्व्ह बँक

- १) ज्याप्रमाणे रिझर्व्ह बँक वार्षिक सर्वसाधारण पतपुरवठा जाहीर करते त्याप्रमाणे कृषी पतपुरवठा धोरणही जाहीर करावे.
- २) रिझर्व्ह बँकेने ग्रामीण पतपुरवठ्याला अग्रक्रम देण्याचे धोरण चालू ठेवावे.
- ३) नाबार्डला आर्थिक आधार देण्याचे धोरण चालू ठेवावे.

नाबार्ड

- १) ग्रामीण पतपुरवठा करणारी एक भक्कम आर्थिक संस्था म्हणून तिचे स्वरूप कायम असावे.
- २) अलिकडे या संस्थेवर प्राप्तीकर बसविण्यात आला आहे. नाबार्ड ही आर्थिक लाभासाठी व्यवहार करत नसून ग्रामीण पतपुरवठ्यास सहाय्य करणारी संस्था आहे. त्यामुळे तिच्यावर प्राप्तीकर लादणे अनुचित आहे. म्हणून हा निर्णय काही वर्षे पुढे ढकलून त्यावर पुनर्विचार करावा.
- ३) ग्रामीण पतपुरवठा संस्थांवर देखरेख ठेवण्याची यंत्रणा अधिक मजबूत करावी.
- ४) जिल्हा व शिखर सहकारी बँकांसाठी मार्गदर्शिका तयार करावी.

केंद्र सरकार

- १) रिझर्व्ह बँकेने बोलविलेल्या वार्षिक परिषदेत सहभागी व्हावे.
- २) नाबार्ड वरील प्राप्तीकर पुढे ढकलण्याचा निर्णय घ्यावा.

राज्य सरकार

- १) कर्ज वसुलीसाठी सर्वतोपरी सहाय्य करावे.
- २) जिल्हा स्तरावरील पतपुरवठा नियोजनात व योजनेच्या कार्यवाहीत सकारात्मक सहभाग घ्यावा.
- ३) नवीन स्वायत्तता देणारा सहकारी कायदा लागू करावा.

तज्ञ समितीचा अहवाल ग्रामीण पतपुरवठा व्यवस्थेला नवी दिशा देऊ शकेल पण त्यांची कार्यवाही तत्परतेने झाली पाहिजे. या शिफारशी कृषी विकासासाठी निश्चितच यशस्वी ठरतील.

- १) कर्जवाटप करतांना अनावश्यक कागदपत्रे मागू नये.
- २) शेअर्स व पीक विमा कापण्यात येवू नये.
- ३) राजकीय हस्तक्षेपापासून बँकेला दुर ठेवावे.
- ४) परतफेडीची क्षमता असलेल्या सक्रिय व लायक सभासदांना कर्जमर्यादा वाढवून द्यावी.
- ५) नापिकी व दुष्काळाच्या वर्षात कर्ज थकित झाल्यास दंडीत व्याज आकारू नये कारण फेडीस विलंब झाल्यास तसेही ज्यादा व्याज बँकांना मिळतेच.
- ६) कर्जामुळे आत्महत्या न घडता विकासात क्रांती कशी घडू शकते हे दर्शविणारे पोस्टर्स व माहिती खेडोपाडी लावण्यात यावी.
- ७) कर्जवापरासंबंधी प्रबोधनात्मक कार्यक्रम ग्रामीण भागात आयोजित करून कर्जाच्या वापराविषयी जागृतता निर्माण करावी.
- ८) नियमित कर्जफेड करणाऱ्या कर्जदारांच्या यथायोग्य सत्कार करावा.
- ९) कर्जवसुली करतांना धमक्या, जप्ती यासारखे प्रकार घडणार नाहीत याची काळजी घ्यावी.

कृषीविकासासाठी वित्तीय संस्थांकडून दिल्या गेलेल्या पतपुरवठ्यात भरिव वाढ होणे आवश्यक आहे. तसेच सहकारी पतसंस्था व विभागीय ग्रामीण बँक ह्यांचा कृषी पतपुरवठ्यातील सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने केंद्र शासनाने काही दीर्घकालीन स्वरूपाचे कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे.

कृषिक्षेत्रातील पतपुरवठ्याचा अल्प भूधारक किंवा लहान शेतकऱ्याला किती लाभ झाला ? पतपुरवठा हा शेतीतील पीक रचनेतील बदलास अनुसरून केला जातो का ? कृषीतील गुंतवणूक व कृषीशी निगडित इतर उद्योग पशुपालन, दुग्धव्यवसाय ह्यासाठी पतपुरवठ्याचे प्रभाग किती वाढले हे विचारात घेणे कृषी विकासासाठी आवश्यक ठरते. कृषी पतपुरवठ्याच्या उत्पादक स्वरूपाच्या उपयोगावर भर देणे ग्रामीण विकासासाठी अनिवार्य आहे. त्यासाठी ग्रामीण भागात वित्तीय संस्थांमार्फत विस्तार सेवांवर (extention) राज्य व केंद्रशासनाने अधिक लक्ष देणे आवश्यक ठरते. केंद्रशासनाने अर्थसंकल्पाचे कृषिविकासातील योगदान अधिक प्रभावी करून कृषिक्षेत्राला केंद्रातर्फे दिले जाणारे अर्थसहाय्य वाढवावे. जागतिकीकरणाच्या व नवीन आर्थिक धोरणाच्या विपरित परिणामापासून वाचविण्यासाठी अर्थसंकल्पिय पतपुरवठ्यात संरचनात्मक बदल करणे योग्य होईल.

संदर्भ ग्रंथ

- १) भारतीय ग्रामीण बँक व्यवसाय -स. श्री. मुतालिक देसाई
- २) बँकिंगची तत्वे व ग्रामीण विकास -मोहन सराफ, आचार्य
- ३) उद्योजक -
- ४) सकाळ वर्तमानपत्र
- ५) दि बुलडाणा केंद्रीय सहकारी बँक मर्यादित, बुलडाणा २००८-२००९ वार्षिक अहवाल.